

В. Голіна, член-кореспондент Академії
правових наук України

Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні

Протягом ХХ ст. зусиллями вчених світу створюється цілісна кримінологічна теорія вчення про жертву злочину — віктимологія (від *лат.* *victima* — і *грец.* *logos* — вчення). Віктимологія, як галузь знань про злочинність, досліджує закономірності, пов'язані із жертвою злочину. Кримінологами роль жертви злочину розглядається з етіологічних позицій, тобто як криміногенний об'єкт, який у значній кількості випадків вчинення злочинів своєю поведінкою, скажімо, зайвою інформацією про себе та майновий стан, сприяє виникненню і формуванню злочинної рішучості і її реалізації або забезпечує досягнення злочинного результату. Кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви злочину, яка обумовлена, наприклад, збігом певних несприятливих для неї обставин у конкретній життєвій ситуації, а більше як така, що сприяє, провокує, зумовлює вчинення злочину. Жертва своїми віктимологічними девіаціями нерідко «спокушує» злочинця на посягання. Це не означає, що за межами кримінології залишаються кримінальні ситуації, де жертвою стають особи з так би мовити нейтральною поведінкою. Але наукове і практичне значення має сам процес перетворення людини у жертву злочину, тобто потребує вирішення питання: внаслідок яких негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру люди на індивідуальному чи груповому рівні стають більш уразливими для злочинних дій, ніж — за тих же умов — інші. Віктимологія як галузь знань про злочинність намагається установити закономірності формування особистості жертви злочину, які описуються в цій науці певним понятійним апаратом, зокрема: віктимність, віктимогенні фактори, віктимогенні ситуації, віктимологічне запобігання, віктимізація.

Стосовно кожного з цих понять існують певні, часом суттєві, розбіжності у розумінні та їх описанні, тому з урахуванням мети і обсягу статті ми не будемо порушувати дискусійні питання.

Віктимність визначається як можливість і навіть «здатність» особи стати жертвою злочину в ситуації, коли такі наслідки могли б і не настати, якби жертва виявила достатню обережність, обачність, серйозність в оцінці виниклої обстановки, сміливість, здоровий глузд, і водночас не була б

легковажною, ризикованою, розпусною, провокаційною тощо. Емпіричні дослідження підтверджують відомий у віктимології висновок, що злочинна мотивація нерідко залежить не тільки від внутрішніх настанов і властивостей особи злочинця, але й від поведінки потерпілого (жертви), який своєю поведінкою або вчинками чи ролевим становищем може подати ідею злочину, створити сприятливу «кримінальну» обстановку або навіть спровокувати злочин¹. Сучасна віктимологія цим терміном позначає і певне негативне соціальне явище і уразливу поведінку конкретної особи².

Отже, віктимність розрізняють на індивідуальному і масовому рівнях. На індивідуальному рівні віктимність визначається як потенційна «здатність» окремої особи, що обумовлена її соціальними, біофізичними, психологічними та іншими якостями, стати в певній життєвій ситуації жертвою злочину. Віктимність на груповому (масовому) рівні — це загальна для окремих категорій людей (спільноти) сукупність соціальних, психологічних і біологічних властивостей, які виділяють їх із навколишнього середовища і роблять «привабливою», «зручною» і «вигідною» ціллю для вчинення злочинів або певних їх видів³. Необхідно звернути увагу на те, що в комплексі можливих дій щодо підготовки до вчинення тих чи інших злочинів особливу роль можуть відігравати віктимологічні дані. За низкою злочинів перед їх вчиненням злочинець ретельно вивчає віктимологічні властивості своєї майбутньої жертви⁴.

Під віктимологічними факторами слід розуміти, на наш погляд, соціальні і психологічні чинники, з якими пов'язані виникнення, існуван-

¹ Див.: Франк Л. В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972. – С. 27; Франк Л. В. Некоторые теоретические вопросы становления советской виктимологии // Потерпевший от преступления. – Владивосток, 1974. – С. 13; Курс криминології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О. М. Джужа. – К., 2001. – С. 123; Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – С. 8; Криминологічна віктимологія: Навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; За заг. ред. проф. О. М. Джужа. – К., 2006. – С. 61–67; Колб О. Г. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі: Навч. посіб. – Луцьк, 2005. – С. 213–214.

² Ривман Д. В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975. – С. 14.

³ Див.: Российская криминологическая энциклопедия / Под общ. ред. проф. А. И. Долговой. – М.: НОРМА, 2000. – С. 101.

⁴ Див.: Вандышев В. В. Роль и значение виктимологических данных в системе факторов, обуславливающих способы подготовки и совершения краж личного имущества // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. – Иркутск, 1988. – С. 94.

ня і прояви індивідуальної і масової віктимності, віктимологічних ситуацій. Нарешті, саме з ними, а точніше під їх впливом відбувається процес віктимізації.

Віктимологічна (іноді її називають віктимогенною) ситуація є не тільки елементом конкретної життєвої ситуації, яка складається і під значним впливом певних віктимологічних властивостей жертви, її поведінки, але й частина навколишнього середовища, що сприяє прояву цих віктимних якостей особи і викликає або «заохочує» злочинця на вчинення злочину¹.

Ще на початку 80-х років ХХ ст. Л. В. Франк пропонував увести новий термін «віктимізація» для визначення процесу і наслідків реалізації потенційної віктимності у реальну у зв'язку із вчиненням злочину. Розвиваючи це визначення, Л. В. Франк пояснював, що «віктимізувати» означає перетворювати особу у потерпілого; віктимізуватися — бути перетвореним на жертву злочину та ін. Відтоді під віктимізацією розуміють процес і результат перетворення особи (спільноти) в жертву злочину. Віктимізація, на думку Д. В. Ривмана, до речі, як і інших авторів, поєднує у собі і динаміку — набуття віктимності, і статику — реалізовану віктимність. Отже, віктимізація — це, перш за все, процес надбання або збільшення віктимності на індивідуальному і масовому рівні². Особливість віктимізації полягає в тому, що внаслідок різних об'єктивних причин держава і суспільство або не в змозі усунути віктимізацію населення, або призупинити її негативну динаміку. Тобто віктимізація, як процес набуття віктимності, підкорюється процесу детермінації. Саме завдяки наявності різних за природою суспільних і психологічних чинників виникає потенційна віктимність, яка в умовах існування злочинності реалізується при вчиненні злочинів. У багатьох працях з віктимології основна увага звертається на віктимізацію як на реалізовану віктимність, а в такому разі усі потерпілі (а саме про них наводяться дані) перетворюються на віктимних осіб злочинів³. Деякі автори стверджують, що «віктимізація» і «злочинність» — категорії, нерозривно пов'язані одна з одною. Віктимізація є складовою частиною процесу криміналі-

¹ Див.: *Кальман О. Г., Христич І. О.* Понятийный аппарат современной криминологии (терминологический словарь) / Под общ. ред. проф. В. В. Голины. — Х., 2005. — С. 33.

² Див.: *Ривман Д. В.* Криминальная виктимология. — СПб., 2002. — С. 80–81.

³ Див., напр.: *Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник.* — М., 1985. — Т. 1. — С. 181–182; *Шнайдер Г. Й.* Криминология: Пер. с нем. / Под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. — М., 1994. — С. 355–360; *Криминологічна віктимологія.* — С. 75–80.

зації суспільства. На рівні масового явища віктимізація завершує процес формування злочинності, отже, без віктимізації немає злочинності, й навпаки¹. Але це не так. Далеко не всі жертви стали такими внаслідок своєї віктимності і віктимної поведінки. Якщо стати на таку позицію, то будь-яка людина зі звичайною (навіть обережною) поведінкою стає віктимною і таким чином наче виправдовує злочинців. І ще одне зауваження. У кримінологічних літературних джерелах часто взагалі відсутній опис тих чинників, завдяки яким звичайні люди (спільнота) віктимізуються — набувають стану віктимних осіб. Саме такому аспекту процесу віктимізації і присвячується ця стаття.

У статті 3 Конституції України проголошено: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Свого часу К. Маркс зазначав, що безпека — це найвище соціальне поняття громадянського суспільства, поняття політики, поняття, відповідно до якого все суспільство існує лише для того, щоб забезпечити кожному із своїх членів недоторканність його особистості, його прав і власності². Отже, процес віктимізації — це, по-перше, невиконання, неналежне або ще недостатнє виконання державою конституційних прав і свобод стосовно безпеки людини; по-друге, її (безпеки) навмисне чи необережне порушення самою людиною (спільнотою); по-третє, використання першого і другого аспектів злочинцями.

Соціальні та психологічні чинники віктимізації на масовому рівні в Україні визначаються таким узагальнюючим поняттям, як примітивна боротьба за виживання. Наведемо деякі з цих чинників.

1. До таких, що формують віктимність населення, належать такі негативні явища, які з 90-х років ХХ ст. загалом характеризуються як соціально-економічна криза. Відомо, що в основі всіх кризових явищ лежить руйнування людської моралі і викривлення системи духовних цінностей, на яких базуються всі міжлюдські відносини. Складовими цієї кризи стали зниження життєвого рівня більшості населення. Соціальна сфера щорічно руйнується, порушення соціальних прав і свобод набуває системного характеру і впливає на якість життя не тільки незможних маргінальних прошарків населення, але й нечисленного «середнього класу» і навіть дрібної буржуазії. Мірилом людської гідності

¹ Кримінологічна віктимологія. — С. 74.

² Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Сочинення. — Т. 2. — С. 182.

стали не любов до батьківщини, народу, не честь та звитяга, а гроші; економіка працює не і в інтересах цього народу, а лише незначної групи людей, знищується природа і здоров'я мільйонів людей тільки для того, щоб хтось заробив на цьому гроші. І цей процес назвати природним чи стихійним неможливо¹. Отже, безробіття, багатокладна економіка і соціальний прошарок дрібних власників — господарюючих суб'єктів, які часто вимушені діяти поза межами правового поля, тінювий сектор економіки, кримінальна конкуренція, болісне майнове розшарування населення та його ганебна поляризація — все це соціальні та психологічні чинники зубожіння нації, а значить, і віктимізації. Ці та інші фактори призвели до підвищення рівня знедолення, ризикованості, низької самооцінки, проявів психопатії, невротизму, зневіри у допомогу з боку держави, як це було раніше, зменшення соціальної солідарності, справедливості, обережності, підвищення конфліктності, фрустрації, очікування месіанства, безпідставної довіри рекламі, шахраям, політичним проєктам.

2. Спад виробництва та пов'язане з ним масове безробіття, недоступні ціни багатьох форм позитивного дозвілля, майже відверта пропаганда порнографії, проституції, насильства та жорстокості, як стандартів поведінки у суспільстві «крутих» хлопців часів ринкових відносин, кулачного права, глуму над особистістю, чесною працею, порядністю зумовили занепад людської моралі, аморальну та неправомірну поведінку потерпілих, нерозбірливість при виборі знайомих, зайву довіру до незнайомих «друзів» та сторонніх людей тощо.

3. Дисфункція сім'ї веде до такого віктимогенного (і одночасно криміногенного) стану, як безпритульність, бездоглядність, бездомність, насильство в сім'ї та ін. Це стосується і дорослих, і дітей. В Україні понад 200 тис. безпритульних, бездоглядних дітей, під профілактичним наглядом служб по справах неповнолітніх перебуває, за неповними даними, більш як 145 тис. неповнолітніх; випускники інтернатів, притулків, приймачів-розподільників у 20 % випадків стають «бомжами», ізгоями, 15 % — удаються до самогубства². Серед чинників віктимізації неповнолітніх особливо слід вказати сімейне насильство та негативний вплив засобів масової інформації. Зараз суспільство постійно зазнає

¹ Див.: *Данилов А.* Размышления о дне сегодняшнем // *Голос України.* – 2007. – 5 июля; *Ильиш И.* Изгоями не рождаются // *Голос України.* – 2007. – 19 июня.

² Див.: *Бойко А.* Точных данных нет. Несовершеннолетние беспризорные как деталь интерьера столицы // *Голос України.* – 2006. – 27 сент.; *Барецкова І.* Чи існує «страховка» від зловмисників? // *Урядовий кур'єр.* – 2007. – 21 черв.; *Ильиш И.* Вказ. праця.

різного роду інформаційних впливів. Деякі організатори інформаційно-комунікативних процесів, прикриваючись гаслами свободи інформації, демократії, відверто маніпулюють людською свідомістю, що можна постійно спостерігати і в рекламних оголошеннях, двозначних кліпах, фактичній пропаганді насильства, яка переповнює численні демонстровані у нас телепередачі (фільми, серіали, кіноролики, анонси тощо). І це незважаючи на заборону показу насильства, жорстокості, сексу. Феномен маніпуляції особистістю стає вже клінічною проблемою. Соціальний невроз — це є і наслідком віктимізації, і її результатом¹.

4. Маргінальність, поширення соціальних патологій серед населення і особливо у молодіжному середовищі: алкоголізація, наркоманія, проституція, дитяча бездоглядність, бездомність, жебрацький спосіб існування тощо. Слід погодитися з В. О. Туляковим, який зауважив, що маргінальність і низький рівень прибутку є супутниками віктимізації².

5. Фактична відстороненість населення від наведення порядку в країні. Байдужість — ось загальний показник ставлення значної частини населення до держави, влади та правопорядку взагалі і до громадської безпеки зокрема. Безперечно, що громадська і політична пасивність населення — це ідеально сприятливе середовище для розгулу насильства та іншого кримінального безкраю, які підвищують рівень реалізації віктимності населення.

6. Панування правового нігілізму в державі. Це негативне соціальне явище полягає у легально-офіційному поширенні звичаїв, традицій і норм поведінки злочинців, вихвалення способу життя кримінальної еліти, незважаючи на те, що і ця пропаганда, і кримінальна субкультура суперечать загальнолюдській моралі і соціальним цінностям. Кримінальна ідеологія виправдовує злочинну діяльність негативною поведінкою потерпілих (жертв), які нібито винні у вчиненні проти них певних дій. Беззаконня, корупція, беззахисність пересічного громадянина перед злочинністю, чиновниками, безсоромне порушення законів органами влади, лицемірство і брехливе виправдовування «елітних» прошарків населення за порушення Конституції України і законодавчих актів — все це та багато іншого сприяє уразливості населення, залишає його вічно-віч зі злочинцями³. За таких умов люди втрачають позитивні соціальні

¹ Див.: *Когда с экранов исчезнет насилие? // Голос Украины. – 2007. – 6 июля; Панченко О. Соціальний невроз // Уряд. кур'єр. – 2007. – 18 травня.*

² Див.: *Туляков В. О. Виктимология (социальные и криминологические проблемы). – Одесса, 2000. – С. 247.*

³ Див.: *Быстрык Н. Скажите своё слово, Президент! // Голос Украины. – 2007. – 8 июня; Янович В. Проблемы демократии // Голос Украины. – 2007. – 5 июня; Данилов А. Размышления о дне сегодняшнем // Голос Украины. – 2007. – 5 июля.*

орієнтири щодо загально визнаних цінностей, перетворюючись на віктимних манекенів, якими маніпулюють усі, кому завгодно.

7. Засоби масової комунікації і особливо телебачення, інтернет стали невід'ємною частиною культури сучасного суспільства. Саме ЗМІ здійснюють своєрідний інформаційний фон, на основі якого людина формує певний світогляд щодо способу і стилю життя, моделей поведінки¹. Зазначене стосується і реклами². Указом Президента України «Про серйозні недоліки у здійсненні заходів щодо захисту моральності та утвердження здорового способу життя в суспільстві» від 4 лютого 2003 р. від органів влади і управління вимагається «негайно запровадити контроль за недопущенням пропаганди в електронних, інших засобах масової інформації та під час проведення видовищно-масових акцій насильства, жорстокості та бездуховності, розповсюдження порнографії й іншої інформації, що підриває суспільну мораль»³. Але цей, як і інші корисні законні, підзаконні акти, ні органами влади, ні управління, ні ЗМІ не виконуються.

8. Наявність злочинності як соціального явища припускає процес віктимізації певної частини населення. Злочинність, висловлюючись образно, наче паразитує на віктимізації. Масова віктимізація нібито «підштовхує» криміналітет до реалізації, стає своєрідним «полем полювання» на «лохів». Отже, суспільна аномія породжує і сприяє процесу віктимізації і криміналізації.

9. Відставання соціального контролю над злочинністю від тенденцій девіантності, а отже, над поширенням віктимності. Відомо, як зазначає професор В. В. Лунєєв, що злочинність має динамічний, ініціативний, «творчий», ринковий характер. Вона негайно, без жодних бюрократичних зволікань, і грамотно заповнює усі неконтрольовані або слабко контрольовані державою і суспільством ніші, адекватно обставовці змінює види, форми і способи своєї діяльності, безперервно винаходить нові її прояви, не обмежує свої дії, по суті, жодними правовими, моральними і навіть технічними нормами і правилами⁴. Злочинність «успішно»

¹ Див.: Бугера О. І. Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів неповнолітніх. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С. 1,10; Виговський Д. Л. Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С. 13.

² Див.: Источник распространения идей насилия – средства коммуникаций // Голос Украины. – 2007. – 8 июня; Малецький Л. Рекламная грязь заполнила телевидение // Голос Украины. – 2007. – 8 июня.

³ Див.: Офіційний вісник України. – 2003. – № 7. – Ст. 225.

⁴ Див.: Лунєєв В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2005. – С. 65.

реалізує процес масової віктимізації. Держава не вживає майже ніяких радикальних заходів, щоб припинити масову віктимізацію. Складається таке враження, що це явище взагалі другорядне або навіть невідоме владі.

10. Певним чином на обсяг віктимізації впливають: тіньова економіка, незаконна міграція, туризм, недоліки у плануванні та розвитку мікрорайонів, кварталів, окремих будинків, неосвітленість вулиць, під'їздів, погане медичне обслуговування населення тощо.

Отже, проблема масової віктимізації населення України в сучасних умовах потребує подальших досліджень.

Майже неможливо перелічити усі чинники віктимізації особи на індивідуальному рівні. Не існує «уроджених жертв», риси яких свого часу намагався виявити Ч. Ломброзо, або «жертв від природи». Але набуті особою фізичні, психічні і соціальні риси та властивості можуть перетворити її на потенційну і реальну жертву, тобто жертвою злочину особа стає у процесі індивідуальної віктимізації під впливом певних соціальних і психологічних чинників.

Здавна відомо, що жити у суспільстві і бути незалежним від нього неможливо. Ті явища, які детермінують процес віктимізації на масовому рівні, через суспільну свідомість, малі соціальні групи, навколишнє середовище, сім'ю, різні спільноти тощо трансформуються у соціальні і психологічні чинники на рівні конкретної особи. Слід наголосити і на тому, що «зародження» жертви з певним рівнем потенційної віктимності може бути значно віддаленим від завершеного етапу віктимізації. Людина набуває віктимності у процесі особистого розвитку, онтогенезу. Віктимізуючого характеру набувають такі явища матеріального і духовного буття людини, як:

– рання деморалізація та соціально-психологічна деформація особистості внаслідок безконтрольності, бездоглядності у сім'ї за поведінкою дітей і підлітків, сімейні негаразди, насильство у родинах, аморальна вулична поведінка, рання статева розпуста, алкоголізація, наркотизація, проституція та ін. З поглибленням деморалізації відбувається дедалі більша ізоляція підлітків від соціально корисних зв'язків і тіснішим стає взаємозв'язок з асоціальним середовищем, в якому людина легко може стати як жертвою злочину, так і злочинцем¹;

– безробіття та відсутність гарантії працевлаштування і отримання нормальної заробітної плати, низький рівень соціальної забезпеченості,

¹ Див.: *Арсеньєва М. І.* Истоки половой деморализации молодежи // Проституция и преступность. – М., 1991. – С. 221.

фрустрація, відчай, суспільна байдужість до долі окремої людини роблять її ризикованою, необережною, легковажною, надмірно довірливою, жадібною, конфліктною, психологічно неврівноваженою. Вона легко стає віктимним «резервом» таких злочинів, як шахрайство, торгівля людьми, зґвалтування, корисливе вбивство та ін.;

– легковажність ставлення особи до свого соціального, вікового, статевого статусу або до функціональних обов'язків, які зобов'язують дотримання підвищених правил безпеки, уважності, елементарного передбачення можливого розвитку подій, обережності; бездіяльність; відсутність і здатність протистояти злочинним посяганням тощо;

– провокаційність, конфліктність поведінки, деякі негативні риси характеру, акцентуації, аморалізм, маргіальність, судимість, що створюють криміногенні ситуації;

– наявність психічних розладів, дефектів психіки, фізичних вад, алкогольне сп'яніння, що обмежують здатність особи протистояти посяганням, тощо.